

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

CHIKÁNY JUDIT

Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél, *Lúdas Matyi*?

Lantosok-é? hegedűbe valók? vagy tárogatóba?
Amiket én eddig firkálék; hogy ne hazudjak,
Nem tudom én. Apró-cseprők, azt látja akárki,
És ha dorombba verik, sem szégyenlik magokat meg
Amely verssorok egynéhány egyforma betűkön
Végződnek, hajdan azokat nevezék magyaroknak.¹

Fazekas Mihály: *Az én poézisom*, részlet

Éppen kétszáz évvel ezelőtt látott napvilágot „azon lutskoson, pöre gatyában”² Lúdas Matyi története Kerekes Ferenc kiadásában Bécsben (1815), majd két évre rá, 1817-ben az autorizált, Fazekas Mihály által javított változat, F. M. monogrammal. A lábra kelt szöveg megjelenési körülménye mintha predesztinálná a mű későbbi létmódját is: a szöveg szó szerint Fazekas „neveletlen fija” maradt. Ezt két momentum is igazolni látszik, egyrészt Kerekes Ferenc kiadói *Előljáró beszéde* a Jámbor olvasóhoz a mai napig a szöveg szerves részeként jelenik meg a kiadásokban, még a kritikai kiadásban is, annak ellenére, hogy az 1817-es kiadáshoz Fazekas saját bevezetőt is írt (*A' Szerző az Olvasókhoz*), másrészt a történet önálló életre kelt a ponyvairodalmi és színpadra vitt változatokban.³ Tanulmányomban a Lúdas Matyi-történet korabeli ponyvairodalmi és színpadi feldolgozásainak hatástörténeti szegmenseit mutatom be.

Kis recepciótörténet

Az utóbbi két évtizedben megjelent, *Lúdas Matyiról* szóló tanulmányok merőben új szempontokra hívják fel a figyelmet, és felülírják a XX. század megre-

* A szerző a Néprajzi Múzeum munkatársa.

1 FAZEKAS Mihály *Összes művei*, I–II, kiad. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955 (a továbbiakban: FMÖM), 144. A dőlt kiemelés tőlem.

2 FMÖM II, 97; FMÖM I, 165.

3 Már az 1815-ös szövegnek is több ponyvakiadása volt. Vö. KOZOCSA Sándor, *A Lúdas Matyi-kiadások története*, MKSz, 62(1938), 123–130.

kedt – főleg a marxista ideológiát kiszolgáló Matyit osztályharcos típusúként láttató – olvasatait. Az újraolvasási kísérletek sorában elsőként a Balázs Sándor által jegyzett műhelytanulmányt említeném, amely már pedzegeti Matyi hősi mivoltának kérdésességét.⁴ Az irodalomtörténeti tanulmányok ugyan nemigen reflektáltak, de még szintén az 1990-es évek végén Madarász Imre *Újraolvasni* Lúdas Matyit című tanulmányában a korábbi olvasatokhoz képest egy új interpretációs módszert alkalmaz, visszatérve a mű vígeposzi értelmezési hagyományához.⁵ Fazekas művének korabeli értelmezéstörténeti tanulságát és Döbrögi karakterének merőben új értelmezését adja Szilágyi Márton.⁶ Borbély Szilárd – Szilágyi tanulmányának legtöbb megállapításával egyetértve – a korábbi különböző olvasatok, adaptációk hatástörténetét okolja, hogy újraolvashatatlanná vált a mű, és Matyi népi főhőseként sziklaszilárdan nyerte el az olvasók szimpátiáját évtizedeken keresztül. Borbély a példázat olvasási kódját javasolja, több oldalról is megvizsgálja Matyi figurájának gyengeségeit, és újratárgyalja Döbrögi és Matyi kapcsolatát.⁷ Matyi önbíráskodó magatartását tárgyoló értekezés olvasható egy, a magyar szépirodalmi munkákat jogi és etikai szempontból körüljáró kötetben is, Fenyvesi Csaba tollából.⁸ Narrációelméleti szempontból vette górcső alá a művet Maráczsi Orsolya,⁹ Mészáros György pedig vallás- és kultúrtörténeti megközelítést alkalmazva mesei beavatás-történet olvasási kódjával kísérletezett.¹⁰ Az újraolvasással kísérletezők sorában még Rálik Alexandra munkája említhető, amelyben összevetette Szilágyi Borbély és Mészáros tanulmányait, és részletesebben körüljárta a *ludas* szó etimológiáját.¹¹ A recepciótörténet új-

4 BALÁZS Sándor, *Fazekas Mihály: Lúdas Matyi. Kísérlet egy újabb megközelítésre*, It, 75(1994), 620–624.

5 MADARÁSZ Imre, *Újraolvasni a Lúdas Matyit* = M. I., *Századok, könyvek, lapok: Magyar és világirodalmi tanulmányok*, Bp., Hungarovox, 1999, 42–47.

6 SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, Alföld, 53(2002)/7, 41–57.

7 BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö: Jegyzések és említések a Lúdas Matyi olvasásához = Margonauták: Írások Margócsy István születésének 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA GÁBOR, Bp., rec.iti, 2009, 180–187; Uő, *A Lúdas Matyi és az olvasás paranoiája*, Élet és Irodalom, 54(2010)/8, (február 26.), 13; Uő, *Egy lassan induló írói pálya*, Élet és Irodalom, 55(2011)/28 (július 15.), 13; Uő, *A patriarchális ironiáról: A Lúdas Matyi újraolvasása*, A Vörös Postakocsi, 6(2012)/1–4, 10–14 (2013. január 7; <http://www.avorospostakocsi.hu/2013/01/07/a-patriarchalis-ironiarol-a-ludas-matyij-ujraolvasasa/>, letöltve: 2015. szept. 2).

8 FENYVESI Csaba, *Hogyan ne legyél áldozat? = Csíny vagy bűn?: Kalandozások a jog és az erkölcs (b)irodalmában*, szerk. Kiss Anna, Kiss Henriett, TÓTH. J. Zoltán, Bp., Complex, 2010 (A magyar irodalom tethelyei, 1), 43–46.

9 MARÁCZI Orsolya, *Olvasta-e Gerard Genette a Lúdas Matyit?*, ItK, 110(2006), 67–71.

10 MÉSZÁROS György, *Beavatás, liminalitás és struktúra: Fazekas Mihály Lúdas Matyijának újraolvasása*, ItK, 111(2007), 202–209.

11 RÁLIK Alexandra, *Mennyire ludas Matyi?: Interpretációs kérdések Fazekas Mihály Lúdas Matyi című művében = Eötvözet II.: Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd*

raolvasást szorgalmazó és új olvasatokat kialakító szakaszának áttekintése tanulmányom szempontjából azért figyelemre méltó, mert ezen értekezésekben a *Lúdas Matyi* különböző adaptációi, ponyvairodalmi megjelenései már nemcsak a felsorolás vagy az említés szintjén szerepelnek, hanem rámutatnak máig ható jelentős szerepükre.¹² Egyfelől részben ezek az adaptációs történetek gátolták a Fazekas-mű értelmezési horizontjának tágulását: „[A *Lúdas Matyi*] Olvashatatlaná válása korán megkezdődött és radikálisan felgyorsult azáltal, hogy ezek az adaptációs technikák beiródtak a magyar kulturális emlékezetbe. Mindez nem a 1953-as [1949-es!] híres filmváltozatával kezdődött, hanem sokkal hamarabb, már a ponyvaváltozatokkal, amelyek át-, ill. továbbírták a történetet magát, hozzáidomították a hazai színjáték hagyományhoz, s a kulturális elsajátítás részévé tették. Hosszabb időről van szó: valójában már a megjelenés vagy akár a megírás idején kezdődött, látványosan a Kerekes-féle 1815-ös »kalózkíadás-sal«.”¹³ Másrészt „egykorú olvasatokként” is kezelhetők ezek a szövegek, amelyek mentén a „popularizálódás szintjei” is kirajzolódhatnak.¹⁴

Műfaji kérdések a *Lúdas Matyi* kapcsán

A recepciótörténeti adalékok mellett Fazekas művének „műfaji sokszínűsége” is segítséget nyújthat a *Lúdas Matyi* adaptációinak vizsgálatához, hiszen a különböző műfaji besorolások eltérő olvasatokat is jelentenek. E műfaji kategóriákat csak érintőlegesen veszem sorra, részletezőbb irodalomtörténeti utalások nélkül. Fazekas Mihály *eredeti magyar rege* alcímmel illetve művét, amely kevésbé árnyalható kategóriát jelentett a XIX. században valahol a monda és a mese között. Beöthy Zsolt szerint a rege eredetileg a mondát jelölte, csak azóta „bolyong határozatlanul ide oda”, és „a költői alkotásoknak valami határozott fajtát nem jelölve” használtatik a korban. „Poetikai kézikönyveink, nem ismervén a rege szó történetét, külön műfajt neveznek vele, valami kisebb elbeszélő költeményt,

Kollégium II. közös bölcsészkonferenciáján elhangzott előadások (Szeged, Eötvös Loránd Kollégium, 2013. május 10.), szerk. GELLÉRFI Gergő, HAJDÚ Attila, Szeged, 2013 (Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati, 2), 22–36; http://www.eotvos.u-szeged.hu/sites/default/files/muhelyek/quadrivium/2013Eotvozet_kotet0618_m.pdf [letöltve: 2015. szept. 10].

12 „Fazekas költészetében látszik a legtisztábban a kollégiumi diákversekkel és a populáris kultúrával való szoros kapcsolat” – írja Nagy Júlia, de sajnos konkrét példákkal nem szolgál. *Lúdas Matyi* kapcsán pedig a rimes időmérték használatát dicséri. NAGY Júlia, *Református kollégiumi irodalom és kultúra a XVIII–XIX. században*, Bp., Press Publica, 1998 (Változó Világ, 38), 66. Pogány Péter átfogó ponyvamonográfiájában a Tatár Péter-féle ponyvaváltozatra csak utal, de bővebben nem foglalkozik a kérdéssel. POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Helikon, 1978, 61–63.

13 BORBÉLY Szilárd, *Debre és Döbrö, i. m.*, 180. vö. SZILÁGYI, *i. m.*, 41.

14 SZILÁGYI, *i. m.*, 49–50.

melynek határait azonban tisztán és érthetőleg nem tudják megvonni.¹⁵ A tisztázatlan határok ellenére a XIX. század közepén Laky Demeter több alfaját is megnevezi a regének, melyet így definiál: „Rege alatt az elbeszélőköltészetnek azon fajtát értjük, mely többnyire mondából kerekedő olyan érzelem vagy szenvedélydús cselekményt füst le, mely a' költői ecset alatt rendkívüli alakot öltve mondhatlan érzékítő erővel bir. De minthogy e' cselekvény jobbadán csak a' képzelet játéka [...], festményeit helyesen csak *árnyéklat-* vagy *árnyékképnek* nevezhetjük.”¹⁶ A korban is mutatkozott igény a rege különböző jelentésrétegeinek megkülönböztetésére, így például a mesei elemeket tartalmazó művekre a *néprege*, *tündérrege* vagy *pórrege* meghatározásokat használták.¹⁷ A 'monda' jelentésben álló regéket pedig elsősorban Kisfaludy Sándor művei fémjelezték, melyek 1807-ben jelentek meg *Regék a magyar előidőkből* címmel.

Szilágyi Márton rámutat két korabeli olvasatra, amelyet a kiadás ideje, a nyelvújítási viták időszaka eredményezett. Ez pedig Kazinczy Ferenc allegorikus olvasási kódja (amelyben személye ellen irányuló támadásnak olvasta a Pethe Ferencnek titulált művet) és Dessewffy József tréfaság, szatíra felőli olvasata.¹⁸ Ezek mellett Kerekes Ferenc „Jámbor olvasó!” felszólítású előjáró beszéde is egy korabeli reflexiónak tekinthető, amely szórakoztató és tanító funkciókat egyaránt a műhöz rendelt.¹⁹ Ezek mellett úgy gondolja, hogy eltérő társadalmi és műveltségi rétegből származóknak is olvasási élményt nyújthat a mű: a tanulatlanoknak – akiket a pásztorhierarchia alján álló Marci kanász képvisel – nevetető, míg mások – akik már az esztétikai ínyencségekre is fogékonyak – szívére Döbrögi „példátlan példás megjobbúlása” is hatással lehet.

15 BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, II, Bp., Akadémiai Kvk., 1887, 84–86. A Magyar Néprajzi Lexikon viszont a 'régimese' jelentést tulajdonítja régebbinek. DÖMÖTÖR Tekla, *rege = Magyar Néprajzi Lexikon*, IV, N-Szé, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1981, 319.

16 LAKY Demeter, *A költészetnek rövid elméleti 's gyakorlati rendszere*, Szombathely, Bertalanffy Imre Ny., 1847, 122. A regéről lásd még SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 30(1999), 424–440. Szajbély ezt a definíciót adja: „a rege nem más, mint a Kisfaludy Sándor (illetve Veit Weber) tevékenysége nyomán népköltészetből műköltészetté alakult, lírai vonásokat mutató, a valóságnak hitt csodást a fikcionalissal fölváltó monda”. *I. m.*, 428.

17 Ezt a témát a *János vitéz* kapcsán alaposan körbejárja Gulyás Judit, áttekintvén a rege műfaji terminus monda és mese közötti ingadozását. GULYÁS Judit, *Népmese, bohózat, hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz: Műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepciótörténetében = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 1), 193–227; HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludától Petőfigig*, Bp., Akadémiai, 1978², 254.

18 SZILÁGYI, *i. m.*, 45–46; vö. még: BORBÉLY, A Lúdas Matyi és az olvasás..., *i. m.*; UÓ, *Debre és Döbrö, i. m.*, 182. Borbély – mint az fentebb is említést nyert – egyébként a példázat, tanító parabola műfaji javaslatot teszi Fazekas művével kapcsolatban.

19 Lásd RÁLIK, *i. m.*, 26–27.

Az irodalomtörténeti kutatás két levelet is Fazekas Mihálynak tulajdonít, amelyek Fűsűs Ilona és Jámbor Mária (ál)néven Csokonai Vitéz Mihály *Dorottyya, avagy a dámák diadalma fárságon* című vígeposzáról fogalmaznak meg néhány kritikai észrevételt.²⁰ Ezen kapcsolódás okán a *Lúdas Matyit* mint a *Dorottyára* való feleletet szintén vígeposzi kategóriába sorolták egyes ítések. Említésre méltó adat, hogy bár Fazekast nemigen vették számba a korabeli irodalmi tankönyvek, Szvorényi József a Debreczeni-kör tárgyalásánál megemlíti Fazekas lírai munkái mellett „vig-eposzját” is.²¹

Henszlmann Imre *A népmese Magyarországon* (1847) című többrészes tanulmánya viszont egy XIX. század első feléből származó mesei olvasatot is tartalmaz, amelyet még nem befolyásoltak a későbbi *Lúdas Matyi* eredettörténetét kereső népmesekutatási eredmények vagy éppen Dargay Attila rajzfilmadaptációja (1977).²² Henszlmann sajnálatos módon nem végzett olyan részletes szüzsé- és motívumvizsgálatot a *Lúdas Matyival*, mint Arany János *Rózsa és Ibolya* vagy Petőfi Sándor *János vitéz* című munkáival, de tesz néhány figyelemre méltó megállapítást. A *Lúdas Matyit* „újabb keletkezésű népmeseként” a magyarországi mesekorpusz szerves részeként kezeli a másik két irodalmi mű mellett.²³ A dévajkák közé sorolja – amelyek a német Schwank (bohózat, furcsaság) kategória magyar megfelelői –, és „amiben a népnek többnyire nem gonoszság nélkül járó nedélye és satiricus vonása jelentkezik. Például mint nagyobb bohózatot felhozhatni a német Eulenspiegel, melynek rokonára az oláhok Bakalájában ismerünk [...] legközelebb van hozzá Ludas Matyi.”²⁴ Emellett megjegyzi, hogy „még a novellák közé is számíthatnók”. Henszlmann talán azért nem foglalkozott részletesen a *Lúdas Matyival*, mert érezte az ingoványos pontjait és ő maga is több lehetőséget felsorol lehetséges kategóriáknak. Henszlmann után több mint egy évszázaddal Horváth János is számba veszi a *Lúdas Matyit* a nem naiv változatú, műköltői mesék között Csokonai *Tempefői*, Vörösmarty Mihály

20 Erről lásd SZILÁGYI, *i. m.*, 42; BORBÉLY, *Debre és Döbrö*, *i. m.*, 182; UŐ, *A Lúdas Matyi és az olvasás...*, *i. m.*

21 Emellett még Fazekast a tanirodalomnál is szerepelteti a Diószegi Sámuellel írt Magyar fűvész könyv (1807) miatt. SZVORÉNYI József, *Magyar irodalmi szemelvények: Kézi-könyvvűl a felgymnasiumi V-VIII-dik osztályi ifjúságnak a magyar nyelv- és irodalomban oktatására, a szónoklat s költészet elméletének és a magyar irodalom történetének vázlatával*, II, Pest, Heckenast, 1866, 678, 682.

22 Eredetileg a Szépirodalmi Szemlében 1847-ben jelent meg folytatásokban, a könnyebb áttekintés végett tanulmányomban az alábbi kiadást használtam: HENSZLMANN Imre, *A népmese Magyarországon = Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény, 1840–1900*, I, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, 246–321.

23 GULYÁS Judit, *A magyar mesekutatás kezdetei: Henszlmann Imre komparatív-tipológiai és szimbolikus-mitológiai mesetanulmányának koncepciója*, Ethno-lore: a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXX(2013), 37–68, itt: 55–57.

24 HENSZLMANN, *i. m.*, 250, 317–321.

Tündérvölgy és *Csongor és Tünde* című művei mellett.²⁵ Habár a *Lúdas Matyi* a magyar népmesekatalógus trufa- és anekdotakatalógusában AaTh 1538 típuszámon szerepel, míg női párja, az *Okos Zsófi* (AaTh 883B) pedig a novellamesék között, az irodalmi művet nem lehet kételkedés nélkül meseként kezelni. Ha összevetjük a hasonló típuszámon feltüntetett mesékkel, a nippuri szegény ember történetével²⁶ vagy akár a trunki változat²⁷ szövegével, akkor látható, hogy a népmesékben nem kérdőjeleződik meg a bosszúálló figurák pozíciója, s nincs elmarasztható momentum a jellemükben, amely megingathatná a revans jogos voltát. Gulyás Judit szerint az „egykorú befogadók értelmezési zavara [...] annak is tulajdonítható, hogy nehezen tudták a mesei szűzsén alapuló művet az ismert műfaji hagyományok sorában elhelyezni és megfelelő olvasási stratégiát kialakítani”.²⁸ Ezzel a megállapítással összecseng azon felvetésem, hogy ez a „félreolvasási zavar” a XIX. századi tündérmesei „divathullámban” gyökerezhet, ugyanis a korabeli irodalmi és ponyvafeldolgozások elsősorban a tündérmesei szöveghagyományból táplálkoztak, és talán emiatt bővült ki Balogh István 1838-tól játszott színműve (bár nem a magyar mesevilág csodás alakjaival), akárcsak Tatár Péter ponyvahistóriája is egy tündéries kerettörténettel.

Tündéries széphistória és bohózat

Az 1815-ös megjelenést követően a *Lúdas Matyi* folyamatosan jelen volt különböző ponyvákon is, kisebb-nagyobb módosításokkal. A szerző-, hely- és nyomdajelölés nélküli első kiadást követő változatok mellett fennmaradt egy ponyvai sajtó alá rendezés nyomait őrző második kiadású példány is (1847), melyben a következő olvasást „könnyítő” és egyben módosító szerkesztési lépéseket tette feltehetően Benedik Director piarista gimnáziumi igazgató. Áthúzta az F. M. monogramot és a 2. kiadás jelzését, kihúzta a Phaedrus-idézetet és a Werbőczy lapalji jegyzetet, a ’levonás’ helyett pedig „négy szakaszban” tervezte újra kiadni a szöveget: *Ama rég’ elhíresedett Lúdas Matyi története. Egy Eredeti Magyar Rege Négy szakaszban legújabbán kiadva. M. Ovárott. Czéh Sándor sz. Könyvnyomtatónál.*²⁹ A módosításokon is látszik a ponyvára való áttétel szándéka, ugyanis az anonimitás és az egyszerű olvasási kontextus megteremtése a ponyvai létmód jellemzői.

25 HORVÁTH, *i. m.*, 252.

26 JULOW Viktor, *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmesemintájának kérdése*, ItK, 67(1963), 678–690.

27 FARAGÓ József, *Egy moldvai csángó Ludas Matyi-mese*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 4(1960), 255–268.

28 GULYÁS Judit, *A magyar történeti mesekutatás*, Ethnographia, 123(2012), 317–343.

29 KOZOCSA, *i. m.*, 126–127; FMÖM I, 311–314.

Szinte félszáz évvel az első kiadás után jelent meg egy teljesen új, az eredeti művet csak nyomokban felhasználó ponyvaátírat Tatár Pétertől, mely tanulmányom további vizsgálati tárgya lesz. Medve Imre (1818–1878) Tatár Péter álnevéen a XIX. század egyik legtermékenyebb ponyvaírója volt, és meglehetősen sokszínű szövegkorpusszal dolgozott.³⁰ A *Ludas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel* (1864) című ponyvairodalmi alkotás szinte a tízszeresére duzzasztotta, több epizóddal megtoldotta, s magyar hagyományoktól idegen tündérvilágba helyezte át az eredeti művet. Tatár elsősorban nem Fazekas szövegét dolgozta át, hanem egy átírat, Balogh István *Ludas Matyi* című színműve (1838) alapján dolgozott.³¹ Formailag nem sok változtatást eszközölt Tatár, és az igényesebb megfogalmazásra sem törekedett, csak arra ügyelt, hogy a tizenkettes szótagszám és a sorvégi páros rímek meglegyenek. A művekből vett példa:

Balogh:

SÁRA No, te ördögök szekrénye, te alamuszi, még sem mozdultál helyedből? Te ingyenélő, haszontalan kenyérvesztegető, azt várod, hogy a sült galamb szádba repüljön? Mi lesz belőled? Alig van egy falat száraz kenyérünk s még sem igyekszel többet keresni.³²

30 Medve Imréről: GYÖNGYÖSI Klára: *Tatár Péter = Új Magyar Irodalmi Lexikon, P–Zs, 2.*, bőv. kiad., főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 2216; SZINNYEI József: *Medve Imre = Sz. J., Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky Viktor, 1902, 987–993; KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumi történet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 140–146.

31 BALOGH István, *Ludas Matyi: Bohózat három felvonásban*, kiad. BAYER József, Bp., Franklin, 1898 (Régi Magyar Könyvtár, 9). Balogh István (1790, Lucs–1873, Pest) színész, színműíró és -fordító. Nemesi származású. Pécsen járt iskolába, majd kapcsolatba került a német színházzal. Vándormotívumokból, irodalmi előképek nyomán, sőt napi hírekből írt színdarabokat, dramatizált, átdolgozott és megzenésített szövegeket; bábváltozatot és előképeket is formált belőlük. Legismertebb munkáit (1812: *Angyal Bandi, Cserny György*; 1827: *Az aranyhajú Tündér Ilona*; 1838: *Ludas Matyi, Mátyás diák*) országszerte játszották. Dramatizálta Mészáros Ignác *Kartigámját* és Csokonai *Dorotttyáját*, bábszínműnek dolgozta fel a Don Juan-témát és az *Árgirus*-históriát. Németből 30 vígjátékot, zenés bohózatot fordított. Vö. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I, A–Gy, 2., bőv. kiad., főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 2000, 125.; PÓR Anna, *Balogh István és a 19. század elejének népies színjátéka*, Bp., Akadémiai, 1974 (Irodalomtörténeti Füzetek, 86).

32 BALOGH, *Ludas Matyi* (1. felvonás, 3. jelenet), 40. Az egyezések annak ellenére is szembetűnőek, hogy Bayer József négy különböző fennmaradt szövegekötvet vont össze: egy 1838-ból fennmaradt sűgőkötvet „L. M. tüneményes énekes játék 3 felvonásban” címmel, az eredeti partitúrát (1838), egy 1855-ös kiadást és egy saját példányt, amely a vidéki előadásokhoz átalakított, rövidített változat. BALOGH, *i. m.*, 30–31. Balogh művéről lásd még PÓR Anna, *Ludas Matyi százéves útja a népmesétől a színpadig*, Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1963, 99–122.

Tatár Péter:

Sára pedig így szól: Ördögök szekrénye,
Te ingyenélő, te családodnak szennye,
Kenyérvesztegető, haszontalan hüle,
Ugyan mondd meg már, hogy mi léssen belőled?
A sült galamb nem fog szájadba repülni.
Meglásd restségeddel felfogunk még sülni,
Alig van kenyérünk, s te mégis csak henyélsz,
S minden munka nélkül és dologtalan élsz [...] ³³

Balogh:

MATYI [énekel]: Rhetor voltam absolutus,
Ötszáz diák szót tudok;
Abból, ha kell, stante pede
Exament is adhatok. [...]

Tudok is én diákul eleget, közel 500 szót. Canis mater... hát nem diákul van ez?
Mégis mindig mocskol anyám asszony, hogy nem dolgozom. Majd bizony a ki
annyit tud diákul, az eke szarva után kapkodjék!³⁴

Tatár:

Ludas Matyi igen derék legény talpán,
Mivel öt iskolát és felet kijárván,
Deákul is tudott avagy ötszáz szavat,
Azért utálta meg ő az eke szarvat.
Egész nap hevert és legfölebb pipázott,
Édes anyja Sára hiában lármázott.³⁵

Érdemes azonban itt megemlíteni, hogy Fazekas Mihály, Tatár Péter története, sőt a ponyvaváltozat előzményeként szolgáló Balogh István színműve is különböző közönségnek íródtak. Balogh kétféle darabváltozatot is írt: egyet a pesti közönségnek (középosztály), és egy „vidéknek” szánt darabot, amelyből ki-

33 TATÁR Péter, *Ludas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel*, Pest, Bucsánszky, 1864. Az idézetekhez egy 1869-es kiadást használtam (OSZK PNY 76): TATÁR, *i. m.*, 11.

34 BALOGH, *i. m.*, 39–40.

35 TATÁR, *i. m.*, 10.

hagyta a tündéries keretet és népdalbetétekkel bővítette.³⁶ Tatár Péternek pedig a *Lúdas Matyi* is csak egy szórakoztató *história* volt a sok közül, amely különböző rétegek kezébe is eljuthatott.

A ponyván megjelenő történet tündérország bemutatásával kezdődik, ahol a béke (Szelidates) és a durvaság (Gorombates) szellemeinek vezérei a tündérkirály elé járulnak és a földi uralkodás jogát kérik. A tündérkirály bölcsen úgy dönt, hogy aki több követőt talál magának a földön, az uralkodhat az elkövetkezendő időszakban. Ezután a földön Matyi és anyja, Sára alkudozásával folytatódik a történet. Érdekes változtatás (mind a színműben, mind a ponyván), hogy Matyi lustálkodó viselkedése magyarázatot kap: ő tanult diák, s ezek után nem fog földmunkát végezni, bár később Sára asszony utal rá, hogy Matyinak nem sok esze van, és csak a szamarak padját koptatta az iskolában. Miután megegyeznek a libákban, s Sára valami útravalót készít Matyinak, eközben a legény szerelmével, az árva Iluskával [!] találkozik, akivel majd együtt megy el a döbrögi vásárba. Döbrögiről egy hosszabb leírás következik, amelyben jobbágyaival kegyetlenül bánó, a gasztronómiai élvezeteknek hódoló uraság képe bontakozik ki. A vásári jelenet hasonlóan zajlik, mint Fazekasnál, azzal a különbséggel, hogy Döbrögi a ludak mellett Ilusra is szemet vet. Matyi 50 bot büntetést kap, amiért nem adta olcsóbban a libáit és nem emelt kucsmát az uraság előtt. Döbrögi el akarja fogatni Ilust, de Matyi nem engedi. Harcba keveredik a hajdúkkal, megsebesül, ekkor Gorombatesz közbelép: Matyit leüti, fegyverét elveszi, Ilust eközben börtönbe zárják. Amikor Matyi feleszmél, bosszút fogad és világgá megy. Először a Bakonyban akar zsványnak állni, de ráeszmél, hogy ez az életmód nem neki való. Hősi figurához nem illő módon öngyilkos gondolatokkal is eljátszik végső elkeseredettségében, amikor megjelenik neki a részvétlenség tündére, és segítséget ígér. Eközben Döbrögi mindenféle ígéretekkel próbálja magához édesgetni Ilust, aki hűségesen állja a próbát. Még a házasságot is tervezi, miközben Matyinak vaskalitkát szán. Ez a mozzanat némileg a *Jancsi és Juliska* (AaTh 327) mese azon jelenetére hasonlít, amikor a boszorkány erdei házában ketrecbe zárja Jancsit, és hizlalóra fogja:

S bezáratván ötet [Matyit] egy vaskalitkába
Te fogod etetni háromszor napjába. [...]

Hanem Ludas Matyit azt el kell fogatni,
És rögtön ide a kastélyba hozatni [...]

Egy nagy vaskalitkát kell kovácsoltatni [...]

36 PÓR, *i. m.*, 65–66; BALOGH, *i. m.*, 31–32. A színmű egykorú fogadtatásáról: Uo., 15–30.

És Iluskával ott addig hizlaltatom.
Míg ily szép termetü nem lesz mint én magam,
Vagy megdöglik bubánatában.³⁷

Majd Matyi megjelenik olasz ács képében, ám egy verés után a többit Gorombatesnek és szolgálainak engedi át, ahogy a második verés jogát is. A pénzt mindkét alkalommal elveszi. A harmadik verés azonban elmarad:

S bár vigyázott, mégis hozzá eljutottam
Harmadszor is, most hát mit csináljak kenddel?
Kérdi Matyi. Jaj csak életem ne vedd el,
Rimánkodik mostan Döbrögi hisz bánom,
Hogy ugy bántam veled multkor a vásáron.
Látja az ur! Mondja Matyi, egy ujjal sem
Bántom én most, mivel ön is kegyelmesen
Bánik mindenkkel, hát megszűnt bosszúm is,
Mert mint te bánsz mással, ugy bánnak mások is
Te veled, ezt tartja az irás, hát öntől
Én azt követelem, az üldöztetéstől,
Mentsen fel az úr, és a multat feledjük,
És ezentúl egymást ne féljük s kerüljük,
Most magára hagyom s fontolja meg minek
Vagyon nagyobb haszna, vajjon a szelidségnek
Vagy a durvaságnak; most Isten áldja meg,
A viszontlátásig, mert már én elmegyek.
Matyi ment Döbrögi egyedül maradva
A gyeppadra visszaüle gondolkodva,
S így szólt önmagában: Matyi megszégyenit,
Durvaság helyett ö szelidséggel fenyit,
Pedig ö csak koldus, én meg nagy ur vagyok,
Oh Istenem az én hibáim mily nagyok,
A miveletlen és durva sziv eltaszit
Mindenkit, s mit az ölyv összetép és szakít
Minden nemes érzést, s az igaz mondás is,
Hogy mint te bánsz mással, úgy bánnak mások is
Te veled, azért hát szelidség angyala
Szánj meg engemet és térj be szegény lakomba.³⁸

37 TATÁR, *i. m.*, 44, 47.

38 *Uo.*, 76.

Ekkor egy rózsafellegben leereszkedik Szelidatesz, s a kegyetlen földesúr „megszelídül”, a nép őt ünnepli, miközben Matyi és Ilus Sáránál rejtőzködnek. (Mi lett a bosszúálló, határozott Matyival?) Matyi anyja pedig közbenjár a fiatalokért Döbröginél, aki megbocsátást ígér (!) Matyinak és Ilusnak, majd így is cselekszik, s megteszi a legényt gazdaembernek és jószágörzőjének.

Matyi és Iluska kihallgatásra vár [...]

Ámde Sára asszony bebujt a nép közé,
S Döbröginek mondá, hogy itt vannak ám már,
S a sátoron kívül kegyelmet kér egy pár,
Hogy hódolatukat ők is megtehessék,
S a kegyes uruknak kezéből vehessék.
Amint ezt hallotta Döbrögi eléjük
Ment és oda állott mosolygva közéljük,
És kezét nyujtotta Matyinak, Ilusnak,
Kik érzékenyedve szólni nem tudnak.
Végre Matyi szólott: a ténsúr megbocsát,
Döbrögi rámondja: persze hogy megbocsát,
Még pedig szivéből, és hogy láthassátok,
Hogy megbocsátottam, én leszek atyátok. [...]

[Döbrögi] A nyarat mindig itt népei közt tölté
Jövedelmét soha külföldön nem költé
S ilyenkor Matyival el-elvadászatott
A multak emléken egy nagyot kaczagott. [...]

A sirkertben egymás mellé temettetek,
És igaz szívből ők meg is könnyeztettek.³⁹

A ponyvatórténetben meglepő módon alakul Matyi és Döbrögi jellemfejlődése. Matyi és Döbrögi egyaránt lustálkodó, unatkozó figuraként indul, bár Matyi a tanultságára hivatkozva nem dolgozik. Döbrögi a jószágelkobzást és botozást azzal tetézi, hogy Ilust is elfogatja. A bosszúállást fogadott Matyi először Bakonyban próbál szerencsét, de Szilaj Pista figurájának alteregójaként nem tud azonosulni a betyárérettel, s végső elkeseredettségében azon gondolkodik, hogy megöli magát. Ez az elgyengülést mutató mozzanat kissé ellentétben áll a bosszúállást életcélként kitűzött Matyi karakterével, és a későbbiekben sem ő lesz a bosszúnak tényleges aktív cselekvője, hanem Gorombatesz. Egyedül akkor lát-

39 Uo., 83–84, 86.

szik Matyi ereje, s akkor okoz változást Döbrögi felett, amikor morális alapon elengedi a harmadik verést. Ekkor Döbrögi is elgondolkozik cselekedetein, bár az igazi változásához tündéri beavatkozás kell. Noha ebben a jelenetben Matyi volt kegyelemosztogató szerepben, Döbrögi pálfordulása után – mely szintén nem szokványos népmesei fordulat – mégis bujdoskol és fél. A rend csak Döbrögi nyilvános megbocsátása után áll helyre. Összességében a ponyvaváltozatban Döbrögi figurája jelenik meg pozitívabb színben,⁴⁰ Matyi pedig egy kitörni és cselekedni akaró, de mindig a kezdeti állapotába visszaeső ifjú, akit Döbrögi emel fel.

A Balogh-szindarab és Tatár ponyvája közötti tartalmi egyezéseket, különbségeket az alábbi táblázat mutatja be:

Szereplők	Balogh István	Tatár Péter
tündérvilág	✓	✓
tündérkirály	✓	✓
Gorombatesz, durvaság szelleme	✓	✓
Szelidatesz, szelídség szelleme	✓	✓
Csók, szerelem tündérékéje	✓	∅
Pletyka, rágalom tündérékéje	✓	∅
Ilus, Ludas Matyi kedvese	✓	✓
Sára, Matyi anyja	✓	✓
Kobak, Döbrögi ispánja	✓	✓
szakács	✓	✓
Kaloda Mihály, öreg bíró	✓	✓
Iram Jancsi, kisbíró	✓	∅
Tartalmi elemek		
Matyi „lustaságát” a tanultságával igazolja	✓	✓
Döbrögi vásárban: pálinkát hazavivő férfi	∅	✓
Döbrögi vásárban: tojásáruló asszony	✓	✓
A Döbrögitől elrendelt verés oka: Matyi drágábban akarta adni a libáit + feltett kucsmával beszélt Döbrögivel	✓ + ∅	✓
Ilust fogva tartja Döbrögi	✓	✓
Matyi a lúdjaiért és Iluskáért is bosszút esküszik	✓	✓

40 Ennek okára talán Békés István adhatja meg a választ: „Tatár Péter időszakonként megfontoltan kiszolgált különböző [...] irányzatokat. [...] Patkó Bandi betyárhistóriájában messziről elkerüli a plebejus, az úrellenes, az antiklerikális utalásokat.” BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Bp., Minerva, 1966, 183.

Szereplők	Balogh István	Tatár Péter
betyár motívum	∅	✓
Döbrögi vaskalitikába akarja záratni Matyit	∅	✓
a veréseket Gorombatesz végzi	✓	✓
elmarad a 3. verés	✓	✓
tündérr király ítélkezése (a mű végén)	✓	∅
Döbrögi megházasodik	∅	✓
Döbrögi „mintaföldesúrrá” válik	✓	✓

A Balogh Istvánnál megjelenő tündéri keretet Nicolini Eugenia az osztrák színművész és drámaíró, Raimund Ferdinand hatásával magyarázza, Pór Anna pedig közönségcsalogató eszközként jellemzi, melyre Bayer József szerint szükség is volt a pesti színház kezdeti éveiben.⁴¹ Nicolini nemcsak Szelidatesz és Gorombatesz ábrázolását, hanem Kobak, Ilus és Döbrögi alakjainak megformázását is raimundi hatásnak véli Baloghnál.⁴² Tatár Péter az aktív, cselekvő tündéri világ mellett egy passzív isteni világot is ábrázol. A tündérek jönnek, ha hívják őket, és segítenek is, ha az ember elfogadja elveiket. Ezzel szemben Istent csak megszólítják, imádkoznak hozzá, a Bibliára is több utalás történik, de az isteni beavatkozás érthető módon elmarad, mert ez a tündérvilág lényegét kérdőjelezné meg. Mindesetre a háttérből is erős hatással bír, ugyanis Matyi egy bibliai mondásra (Máté 7, 2) hivatkozva hagyta el a harmadik verést.⁴³ További példák:

MATYI: Jaj, ki segít rajtam! végre felkiáltott,
 Erre feje fölött egy nagyot villámlott.
 Elsötétült az ég, dörgő zivatar kelt,
 Melyből egy hang Matyi jajára így felelt:
 Én segítek rajtad csak kövesd elveim,
 Én és valamennyi manó, s szellemim!
 És egy sötét alak állott Matyi előtt,
 Ki a villám szárnyán a fergeteggel jött.
 De ki vagy te? Kérdi Matyi csodálkozva,
 Ki az én sorsomba most beavatkozva,
 Szolgálatodat im nekem felajánlod. [...]

41 NICOLINI Eugenia, *Az érzelmes tündérvilág: Raimund hatása a magyar drámairodalomra* (bölcsészettudományi értekezés), Bp., 1912, 43; PÓR, *i. m.*, 103; BALOGH, *i. m.*, 3.

42 NICOLINI, *i. m.*, 45.

43 Ez az utalás a színműben is megvan: BALOGH, *i. m.*, 86.

A részvétlenségnek vagyok én tündére
Visszaszerzem én, s megbosszulom a tettet. [...]

Csak ünnepélyesen azt igérd meg nekem,
Hogy elfogadod s nem tagadod meg elvem.⁴⁴

ILUS: Felkiáltván: Oh jaj! rajtam ki segíthet?
Midőn e szót hallja: én! most feltekintett
Előtte egy bájos szép tündéralak áll,
Könnyebb és átlátszóbb a hold sugaránál. [...]

Oh ki vagy te bájos nő! kérdi Iluska [...]

Szelidates nevű tündéraszony vagyok. [...]

Ki követi az elveimet hiven,
azt segitem én is, azért maradj itten. [...]

S alig hogy hálákat adott Istenének [Ilus]
Börtönébe Kobak s egy hajdu lépének⁴⁵

Amikor Döbrögi álmod lát, Kobak az álom sikerességét Potifár esetével próbálja alátámasztani.⁴⁶ Az alábbi példa Döbrögi jellemváltozását is mutatja, az egykor mindenható földesúr alázas uralkodóvá válik:

Végre jöve Sára és térdre borula,
Fiának Matyinak kegyelmet koldula,
De Döbrögi így szólt a térdepelőhöz:
Keljen fel jó asszony; ha járul Istenhez,
Csak akkor boruljon földre, de előttem,
Hogy letérdepeljen, azt nem engedhetem
Keljen fel és inkább vigye meg fiának
És Iluskának is ő szép mátkájának,
Hogy bocsánatomat birják mind a ketten [...]⁴⁷

44 TATÁR, *i. m.*, 35–36.

45 *Uo.*, 40–41.

46 *Uo.*, 46.

47 *Uo.*, 82.

A másik jelentős szövegbázist Petőfi Sándor *János vitéz* (1844) és *Szilaj Pista* (1846) című művei adják, amelyekre már Baros Gyula is felhívta a figyelmet.⁴⁸ Tatár más történeteiben is előszeretettel idézett Petőfi műveiből.⁴⁹ A *Lúdas Matyi*-ben szóról szóra egyeznek a sorok Petőfi műveivel: a *Szilaj Pistából* átvett részt némileg bővíteni kellett, mert nem azonos szótagszámban íródtak a sorok. A *János vitéz* esetén viszont szó szerinti plágiumról van szó, csupán egy-egy szóban van eltérés (például a Jancsi helyett Matyi szerepel). A *Szilaj Pistából* került át Matyi szerelmi vallomása Ilusnak és a betyárkodás jelenete:

Petőfi Sándor: *Szilaj Pista* (1846)

Mikor átért a szép révészlegény,
Jó dolga lett rózsája kebelén.
Csókolóztak... de nem mondom ezt el!
Tele van a világ irigyekkel.
Legtüzesebb bor a szép lány csókja?
Csók az észnek könnyen zavarója;
Pistának is megzavarta esztét,
Származott is tőle tarka beszéd.
„Lidi lelkem, Lidim, galambocskám,
Gyöngyvirágom, aranyos halacskám,
Gyémánt gyűrűm, csillagom sugára,
Csókolj agyon hajnal hasadtára.
Fekete a pillád, kék a szemed,
Mint mikor a felhő kettéreped.
A megrepedt felhőben kék az ég,
S mint ebben a csillag, szemed úgy ég.
Ha egyetlen egy füzért fonnának
Minden virágából a világnak,
Át nem érné az én szerelmemet,
Olyan nagy!... s az egyedül a tied.

Szerelmemnek nincs határa, vége;
Hát a tied ily végtelenség-e?
Csak szerelmed határát ne érjem,
Mert ott, kislyány, jaj néked, jaj nékem!

Tatár Péter: *Lúdas Matyi...* (1869)

„Mert ki nem mondhatom, a hogyan szeretlek,
Nálad nélkül én már hidd el nem élhetek.
Erre csókot kapott... de nem mondom ezt el!
Mert tele van ezen világ irigyekkel.
Hej tüzesebb bor a szép lány csókja,
Pedig a csók könnyen az ész zavarója;
Matyinak is mostan megzavarta esztét,
Származott is tele tarka-barka beszéd.
Iluskám, Iluskám lelkem, galambocskám,
Gyöngyvirágom, rózsám, aranyos halacskám,
Gyémánt-gyűrűm, fényes csillagom sugára,
Csókolj agyon engem hajnal hasadtára.
Fekete a pillád, gyönyörű kék szemed,
Mint mikor a felhő éjjel ketté reped,
Megrepedt felhőben szép tiszta kék az ég,
S mint ebben a csillag, két szép szemed úgy ég.
Ha egyetlen egy nagy füzért fonhatnának
Minden rózsájából ennek a világnak,
És az körülfogná a nagy mindenséget,
Még sem érné által az én szerelmemet:
Mert olyan nagy az! és egyedül a tiéd,
És azt semmi erő nem morzsolhatja szét,
Mert annak nincsen sem határa, sem vége;
Hát Iluskám tied ily végtelenség-e?
Oh csak szerelmednek határát ne érjem,
Mert ott, Iluskám, jaj néked és jaj nékem!

48 BAROS Gyula, *Arany, Petőfi és a ponyvairodalom*, MKsz, 26(1918), 154–181, itt: 178–180.

49 CHIKÁNY Judit, *Ponyvavariációk Petőfire = Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 188–202.

Egy óriás alszik ott, angyalom,
Egy óriás, az én indulatom;
Mihelyt odaérkezünk: fölébred,
S összeszaggat engem, úgy mint téged.⁵⁰
Így beszélt az ifju révészlegény,
De megnyugodt a lány tekintetén,
Tekintetén, mely ezt magyarázta:
Szerelmének nincs vége, határa.
Még sokáig váltogatták a szót.
Közeliökben a fülemile szólt;
Vagy tán nem is madár dalolása
Volt ez, hanem szivök dobogása.
Elváltak egymástól végtére
Szép reménnyel a jövő estére.
Az ifju ment a révészpanyába,
A leány ment apja kunyhájába.
Csendesség volt az egész vidéken.
Hajlott a hold lefelé az égen,
Göncölszékér rúdja is leállott,
A fiastyúk föl magasra szállott.⁵⁰

Kegyetlen óriás alszik ott angyalom,
És ezen óriás, az én indulatom;
És mihelyt mi odaérkezünk: fölébred,
S összeszaggat engem, összeszaggat téged!
Így beszéllet hévvel a szerelmes legény,
De megnyugodt a leány tekintetén,
Tekintetén, a mely csak azt magyarázta,
Hogy hű szerelmének nincs vége határa.
Még igen sokáig váltogatták a szót,
Közeliökben csattogva a fülemile szólt;
Vagy tán nem is volt e madár dalolása,
Hanem volt ez inkább szivök dobogása.
Végre megindultak a csendes vidéken,

Hajlott már lefelé a hold is az égen,
S mire a két vándor Döbrögen megállott,
A fiastyúk is már fel magasra szállott.⁵¹

A hajdúkkal való viaskodás jelenetéhez pedig valószínűleg Szilaj Pista és a vadász összeütközése szolgálhatott alapul:

[...] s a vásártér egyben
Körül vala véve és talpig fegyverben
Ott álla Döbrögi egész hadserege,
Mely valami kétszáz főre is mehet;
Matyi már egy hajdú puskáját is elvette,
S azzal valamennyit mind leterítette
Ki közel ment hozzá avagy Iluskához, [...]

[Matyi] Feje puskaagygyal kétszer is beütetett; [...]

Száz hajdu s Matyi közt a viaskodásban. [...]

50 PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1845. augusztus – 1846)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003 (Petőfi Sándor *Összes Művei: Kritikai kiadás*, 4), 146–147. A könnyebb összehasonlítás kedvéért a Petőfi-mű strófikus szerkesztését nem jelöltem.

51 TATÁR, *i. m.*, 15–16.

Végre Gorombates is eléglé a vért
Egy erős lökéssel csinált magának tért,
Matyit egy ütéssel földre terítette,
A fegyvert a kezéből rögtön ki is vette,
A mig eszméletlenül a Matyit ott hagyták,
A kedves Iluskát a hajduk elfogták, [...]

Már Döbrög városa régen lenyugodott,
Midőn ájultából Matyi felocsudott,
Szélyel nézett, a hold gyönyörűen sütött,
S Döbrögön az óra tizenkettőt ütött.
Gondolkozott: álom avagy valóság-e?
A mi vele történt, de emlékezteté
Fejsebe mindenre, most eszébe jutott
Kedves Iluskája...⁵²

A betyárnak állás:

Petőfi Sándor: *Szilaj Pista* (1846)

Vádo'lt Pista, hátra sem tekintvén,
Meg sem állt, csak a Bakony közepén;
Bakonyerdő kellő közepében
Meggihent egy vén cserfa tövében.
Pihent ám, de nem pihent, csak teste,
Lelkét ő le nem csendesíthette.
Teste tó volt, lelke benne a hal.
Bár a tó áll: a hal benne nyargal.

„Zsivány leszek, zsivány, utonálló,
Végesvégül bitófa-cifrázó!
Mit bánom én? jussak a bitóra,
Az lesz nekem legboldogabb óra.”
Kiült a nagy országút szélére,
S várakozott jómódú vendégre,
Kinek oly nagy teher lesz zsebében,

Tatár Péter: *Lúdas Matyi* (1869)

Vándorolt bus Matyi, hátra sem tekintvén,
Meg sem állt előbb mint a Bakony közepén,
Aztán elpihent egy vén cserfa tövében,
Pihent volna, ah de nem pihent, csak teste,
Háborgó lelkét ő le nem csendesíthette,
Gondolata nyargalt fel s alá agyában
Mit tegyen e kétes szomorú sorsában;
Hogyan boszulja meg a zsarnokon magát,
S hogyan szabadítsa ki kedves Iluskáját.
E két dolog forgott csak gondolatában,
És így okozott mostan ott magában.
Zsiványnya leszek én, zsivány utonálló,
Végesvégül aztán bitófa-cifrázó!
Mit bánom már én, ha jutok a bitóra,
Rám nézve már az lesz legboldogabb óra.
Reggel ki is ült az országút szélére,
És ott várakozott jó módu vendégre,
Kinek oly nagy teher lészen a zsebében,

52 Uo., 28–29. vö. PETŐFI, *i. m.*, 151.

Mint őneki bátorság szívében.
Jött is egy úr nem igen sokára,
Gyorsan hozta őt négy paripája,
Négy paripa cifra szép hintóban.
Fönn a bakon kocsis és hajdú van.
„Megállj!” kiált Szilaj Pista rája,
„Mozduljon, aki halálát várja!”
A halálra egynek sem volt kedve,
Megállottak, kővé merevedve.
Pista odalépett s minden zseben
Keresztülment lelk' ismeretesen:
Amit talált, szépen ki is szedte,
Messzely bor árát sem hagyott benne.
„Elmehettek!” szóla mostan Pista;
„Hó, megállj!” kiált rá a kocsisra,
Ki az ostort már kezébe vette,
„Nem vagyok én zsviványnak teremtvé...
Itt van, uram, egy fillérig pénze.”
Az úr reá nagy szemekkel néze,
Nem tudta: a dolgot mire vélje?
Tán csak tréfál a haramja véle?
Nem tréfált ő, a pénzt visszaadta,
A hintónak hátát fordította,
És elindult és tovább bujdosott.
Vitt magával bánatos haragot.⁵³⁵⁴

Mint ő neki vagyon bátorság szívében.
Jöve is egy nagy ur nem igen sokára,
Gyorsan hozta őtet négy pejparipája,
Négy pejparipája czifra szép hintóban.
Fönn a bakon pedig kocsis és hajdu van.
Megállj! kiált Ludas Matyi rögtön rája,
Mozduljon itt a ki a halálát várja!
Ámde a halálra egynek sem volt kedve,
És ők megállottak, kővé merevedve,
Ludas Matyi odalépett s minden zseben
Rögtön keresztülment lelkiismeretesen;
És a mit ott talált szépen ki is szedte,
Még csak egy polturát sem hagyott ám benne.
Immár elmehettek! Matyi parancsolja,
De a lovak utját ismét csak elállja,
S így szól az urhoz a kocsijához menve!
Bizony nem vagyok én zsviványnak teremtvé!
Ime, itt van, uram, egy fillérig pénze.
Erre az ur reá nagy szemekkel néze,
Mivel nem tudta a dolgot mire vélje?
Gondolta, tán tréfál a haramja vele?
De bizony nem tréfált, a pénzt visszaadta,
Urnak és hintónak hátát fordította,
Elindult, s a sűrű erdőbe bujdosott,
S egy nagy cserfa alatt könnyezve lerogyott!⁵⁴

Éppígy a *János vitéz* ihlette a tündérvilág ábrázolását, Matyi vándorlását és Ilus alakját. Tatár Péter még a pásztoröltözetet is meghagyta Matyinak – ebből is látszik, hogy a legtöbb esetben csak szövegpanelként kezelte Petőfi művét, a történetbe nem olvasztotta be szervesen ezeket a részeket.

A fényben ragyogó szép hajnalcsillagban,
Csupa szellemekkel telt tündérországbán,
Hol az örök élet, boldogság, szerelem,
A kert és a mező örökösen terem.
S telet nem ismernek, mert mindig tavasz van,
S egész tündérország úszik illatarban [...] ⁵⁵

53 Uo., 152–153.

54 TATÁR, *i. m.*, 34–35.

55 Uo., 3 (1. rész).

Az alábbi idézetből is látszik, hogy szinte szó szerinti betoldásról van szó, bár a „ponyvaírói morál szerint az efféle plágium közkeletű szokás volt”:⁵⁶

Indult; nem nézte *ő e perczen* hol az ut,
Mert neki már mindegy volt akárhova jut.
A *csárda* messzire volt már háta megett,
Nem látta lobogni a pásztor-tüzeket,
Mikor utoljára megállt s visszanézett,
Szívében iszonyu kint és fájdalmat érzett.
Ha ekkor mellette lett volna valaki,
Hallotta volna őt nagyot sóhajtani;
A levegőget daruk hasították,
Magasan repültek, azok sem hallották:
Ballagott, ballagott a halk éjszakában,
Csak nehéz subája suhogott nyakában;
Ő ugyan subáját gondolta nehéznek,
Pedig a szive volt oly nehéz szegénynek.
Mikor a nap felkelt, s a holdat elküldte,
A pusztá, mint tenger feküdt körülötte;
A nap fölkelésétől a nap enyészteig
Egyenes rónaság nyujtózkodott végig.
Nem volt virág, nem volt fa, nem volt bokor ott,
A harmat apró gyér füveken csillogott;
Oldalvást a napnak első sugarára
Fölpiroslott egy tó; környékezte káka.
A tónak szélénél a káka közepett
Egy hosszú nyakú gém eledelt keresett,
És a tó közepén gyors halászmadarak
Hosszu szárnyaikkal le s fel szállongtanak.
Matyi csak ballagott sötét árnyékával,
S elméjének sötét gondolkozásával;
Az egész pusztában szélyel sütött a nap,
De az ő szívében éjek éje maradt.
Mikor a nap elért az ég tetejére,
Eszébe jutott, hogy falatozni kéne,
Tennap ilyen tájban evett utoljára,
Meg alig is bírta már lankadó lába.
Letelepült, elővette tarisznyáját,
Megette maradék darab szalonnáját.

Nézte őt a kék ég, a fényes nap... alább
Bűbájos szemével a tündér délibáb.
A kis ebéd neki jó ízűen esett,
Megszomjazott rá, a tóhoz közeledett,
Kalapjának belemártá karimáját,
Ekép enyhítette égő szomjuságát.
A tónak partjától nem távozott messze:
Az álom a szemének pilláját ellepte;
Egy fűzfa tövében gyepre tette fejét,
Hogy visszanyerhesse elfogyott erejét.
Az álom őt oda vitte, a honnan jött,
Iluskája pihent hű karjai között.
Mikor a kis leányt csókolni akarta,
Hatalmas mennydörgés álmát elzavarta.
Szétnézett a puszta hosszában s széltében;
Nagy égiháború volt keletkezőben.
Oly hamar támadott az égiháború,
Mily hamar *Matyinak* sorsa lett szomorú.
A világ sötétbe öltözködött vala,
Szörnyen zengett az ég, hullt az istennyila;
Végtére megnyílt a felhők csatornája,
S a tó vize sűrű buborékot hánya.
Jó hosszú botjára *Matyi* támaszkodott.
Lekonyította a karimás kalapot,
Nagyszőrű subáját meg kifordította,
Ugy tekintett bele a vad zivatarba.
De a vihar ami hamar keletkezett,
Oly hamar is hagyta el megint az eget.
Megindult a [f]elhő könnyű szélnek szárnyán,
Ragyogott keleten a tarka szivárvány.
Subájáról *Matyi* lerázta a vizet,
Miután lerázta, újra utnak eredt.
Mikor a nap leszállt pihenni ágyába,
Szegény Ludas Matyit még vitte két lába,
Vitte őt két lába erdő belsejébe,
Sűrű zöld erdőnek sötét közepébe;
Ott őt köszöntötte holló károgása,
Mely épen egy esett vadnak szemét ásta.
Sem erdő, sem holló őt nem háborgatván,
Ludas Matyi lassan ballag maga útján;
Erdő közepének sötét ösvényére

Leküldte világát a hold sárga fénye.
Vándorolt bús Matyi [...] ⁵⁷

A színmű, a Tatár Péter-féle ponyva és Fazekas művének viszonyát tekintve: elvétve található egy-egy átvett kifejezés, szófordulat az eredeti történet 1815-ös kiadásából. Erre egy tartalmi bizonyíték is akad, ugyanis Matyi német orvosként jelenik meg a második verésnél az adaptációkban az első kiadáshoz hasonló módon, míg az 1817-es kiadás hadi orvosként említi.⁵⁸ Az egyes egyezések ellenére is inkább a különbözőségek a jellemzőek. (Például Fazekas 20 libával indítja Matyit a vásárba, míg a feldolgozásokban csak 3 párat kér a legény az anyjától.)

A fent említett szövegtörzshöz kívül Tatár Péter felhasználhatta a korábbi ponyváinak szövegét is. Az a mozzanat például, hogy egy földesúr beleszeret egy falubeli lányba, akinek erőszakkal akarja elnyerni szerelmét, többször előfordul a *Magyar nép-történiák* sorozat ponyváiban is. A szöveganyagok, témák szabad vándorlását jelzi, hogy Tatár még ugyanebben az évben ilyen címmel ír egy másik történetet: *Markos Petyi csikós bojtár. 25 botot miként fizeti hétszeresen vissza Zsugory urnak. 7 szakaszban 8 képpel.*⁵⁹ Ebben a történetben szemben a *Lúdas Matyi* ponyvával, Petyi kikezdehetetlen pozitív jelleme és ártatlan megbotozása nagy hangsúlyt kap: „[...] a kastélyból kidobták ártatlanul, megszenvedve mint egy mártír, holott ártatlan volt, Zsugorynak rosz lelküisége miatt kellett e szenvedést kiállania”.⁶⁰ Noha csak 25 botütés szerepel ebben a történetben, de Zsugory úr hétszer szenved meg különböző módokon (javaiban esik kár, testi épsége veszélyeztetik), s csupán egyszer kapja vissza ténylegesen a 25 botütést.⁶¹ Még egy történet említhető itt szintén 1864-ből: *Ugri Matyi hires baka káplár kalandozásai szárazon és vizen születésétől fogva egész hazájába térteig és halálaig: 12 énekben, 12 képpel.* A történet egy Kótyonfitty nevű helységben kezdődik egy keresztelőre induló kompániával, akik a kocsmában felejtik a gyermeket a templom felé menet. A csecsemő valahogy eljut a patakhoz

57 TATÁR, *i. m.*, 32–34 (5. rész), vö. Petőfi Sándor, *János vitéz*, IV–V. ének. PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július)*, s. a. r. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1997 (Petőfi Sándor Összes Művei: Kritikai kiadás, 3), 46–49. Dólt betűvel szedtem a *János vitéztől* való eltéréseket.

58 Vö. FMÖM I, 296. Itt Matyit német felcserként jelentik be Döbröginek.

59 TATÁR Péter, *Markos Petyi csikós bojtár: 25 botot miként fizeti hétszeresen vissza Zsugory urnak*, Pest, Bucsánszky, 1864 (OSZK 83.226/18). A mű szerzőjeként megjelölt ifjabb Tatár Péter lehet, hogy nem azonos Medve Imrével (Szinnyei például nem jegyzi ezt a művet Medve Imre címszavánál), de a szakirodalomban nem találtam utalást ifjabb Tatárra.

60 TATÁR, *i. m.*, 6.

61 Egy másik bosszúálláson alapuló történet Tatár neve alatt: TATÁR Péter, *János gazda és az Iczik zsidó vagy A család és a hétszeri visszafizetés*, Pest, Bucsánszky, é. n., (Regekhunyhó, 28), (OSZK 196.637).

vizet inni, ahol két lúd nyakába kapaszkodva érkeznek a paphoz. E történet okán a névadás is egyszerűvé válik:

És Mátyás nevet ő most csak azért kapott,
Mert keresztelekten is két ludat lopott.⁶²

A keresztelekten körülményei predestinálják a gyermeket és a későbbiekben is lúdtolvajlás lesz a névjegye.

De mert az ebédhez Matyi ludat lopott,
A veres nadrágja jól kiporoztatott.
Nosza ha a bíró énrajtam hegedült,
Mondá Matyi, midőn a ludczomb mellett ült,
Hegedülök neki én is olyan nótát,
Melyhez majd ő tartja igazán a kótát.
Nagyon fajt Matyinak az a huszonöt bot,
Melyet a ludankért hevenyébe kapott,
Azért forralt bosszút a bíró ellen
És törte fejét valami jó cselen.⁶³

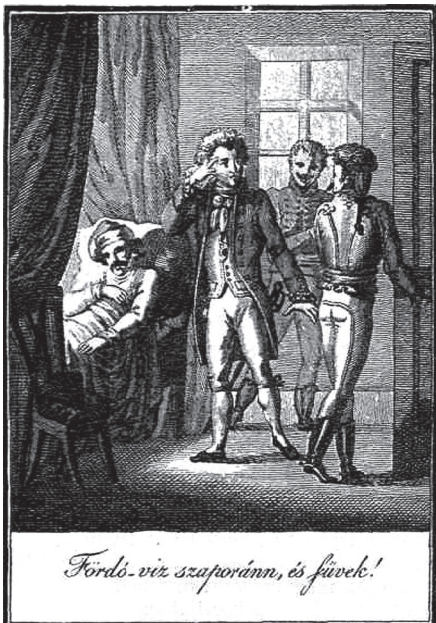
Egy alkalommal így kerül összetűzésbe a bíróval is, aki 25 botütéssel bünteti, emiatt Matyi bosszút forral. Leendő esküvőjére meghívja az uraságot, hogy rajtakapja, amint szemet vet a menyasszonyára, ekkor Matyi elveri a bírót, aki szintén bosszút fogad Matyi ellen, aki leszokik a lúdtolvajlásról, majd sorozással vesz rajta elégtételt az úr. A történetíró innentől mindenféle kalandokba viszi Matyit, amelyek már nem a *Lúdas Matyi*hoz köthetők.

Pipa és pocak, avagy adalékok a *Lúdas Matyi* ikonográfiájához

Szilágyi Márton egy érdekességre is rámutat *Lúdas Matyi* képi tradícióját illetően a már említett tanulmányában: „Talán nem árt arra sem fölfigyelnünk, hogy az az ábrázolási tradíció, amely szerint a fiatal és snájdig Matyival egy idősebb és ellenszenvesen kövér uraság figurája állna szemben, nem Fazekas szövegéből ered: magából a *Lúdas Matyi*ből Döbrögi külsejére, korára és testalkatára nézvést semmit sem lehet megtudni, sőt, még az 1817-es kiadás rézmetszetei is egy

62 TATÁR Péter, *Ugri Matyi hires baka káplár kalandozásai szárazon és vizen születésétől fogva egész hazájába térteig és halálaig: 12 énekben, 12 képpel*, Pest, Bucsánszky A., 1864 (OSZK 194.660), 3.

63 TATÁR, *i. m.*, 4.

1–2. kép

Franz Seraphim Göbwart metszetei az 1817-es kiadásban
Vasárnapi Újság, 1884. augusztus 24., 540.

vékony, bajuszos, egyáltalán nem idős férfit ábrázolnak Döbrögiként.⁶⁴ Franz Seraphim Göbwart négy metszete későbbi kiadásokban is megjelent: 1870-ben Jókai Mór Üstökös című lapjában, majd 1884-ben a Vasárnapi Újságban (1–2. kép),⁶⁵ de ezen kiadások sem tudták visszafordítani Döbrögít a kövéresedés útján. Feltehetően Balogh István színművében (1838) jelenik meg először pocakos uraság képe (már a színlapon is egy testesebb ábrázolás látható),⁶⁶ bár Bayer József és Kardos Albert is utalnak egy korábbi Lúdas Matyi-színdarabra, amelyben például már van Ilus szereplő, s lehet, hogy ez a színdarab is hatott Baloghra és az ő ábrázolásmódjára, de sajnálatos módon nem sok adat maradt fent a színlapon kívül.⁶⁷ E szerint 1827. február 27-én *Árendás Putnoki vagy Lúdas Matyi. Mulatságos Víg Játék 4 felvonásban. Írta T. Kováts Imre úr.* címmel vitték színpadra a művet.

64 SZILÁGYI, *i. m.*, 51.

65 Üstökös, 31(1870)/19, 209–215; Vasárnapi Újság 1884/24, aug. 17., 523–524, 539–540. Vö. KOZOCSA, *i. m.*, 129.

66 PÓR, *Balogh István...*, könyvvégi képmelléklet, 2. kép (1843-as pozsonyi előadás színlapja).

67 BALOGH, *i. m.*, 14; KARDOS Albert, *Mikor került a Lúdas Matyi színpadra?*, EPHK, 23(1899), 189–190, itt: 190. A kritikai kiadás ezt a feldolgozást nem említi! Vö. FMÖM I, 313–314.

3. kép
TATÁR Péter, *Ludas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel*, Pest, 1864, 45. (OSZK 83.226)

Baloghnál hangsúlyos szerepet kap az evés, 12–13 fogás felsorolása után Döbrögi még megjegyzi, hogy valami baja lehet, mert nincs étvágya, s emellett 16 órát alszik:

- KOBAK [...] Délben 13 tál étel, este csak 12, de valamivel többecs két tálalva.
- DÖBR. Igaz keveset nem, de mégis szoktam valamicskét enni.
- KOBAK. Reggel néhány kalácsot sonkával vagy maradék sülttel. Utána gyenge juhturót, ha gyümölcs nincsen. Erre következik két csésze fekete kávé s a mellett a kellemetes döbrögi dohány füstje illatosítja a levegőt. Délben barna levessel, süteményekkel, gyenge bárány sülttel, bélesekkel kezdjük az ebédet. Húshoz mártások, azután töltött káposzta, disznóhússal, szalonával, kolbász rajta. Hanem túros-galuska meg rétes sohasem maradhat el. Ezután pörkölt húсок jönnek barna lével; végre sülték, de csak ritkán szárnyas állatokból.
- DÖBR. A szárnyas állatokat nem szeretem, mert nincs rajtok mit rágni.
- KOBAK. Utánna gyümölcsök, befőzettek, legvégre egy csésze fekete kávé, de a mely három csészével felérjen és olyan erős legyen, melytől a medve is megbődnél. Arra egy pipa dohány a döbrögiből.
- DÖBR. Én nem tudom, mi a bajom. Elvesztettem étvágyamat.
- SZAKÁCS. Tán álmai nyugtalanok?
- DÖBR. Ostoba beszéd! Hogy lehetne az álom nyugtalan, hiszen csak tudok tán aludni. No bizony! ha még azt sem tudnék... Kobak! hány órát szoktam rendesen aludni?
- KOBAK. Rendesen tizenhatot.⁶⁸

68 BALOGH, *i. m.*, 48–49 (1. felvonás 8. jelenet).

Tatár Péter még kövérebb Döbrögit ábrázol, és a történethez mellékelt képeken is meglehetősen terjedelmesen mutatkozik (3. kép):

[...] mert bizony lehetett
négy mázsa ötven font, hogyha nem hazudunk,
Ilyen jól megtermett volt Döbrögi urunk. [...]

Kobak az ebédről eképen referál:
Reggel néhány kalács sonkával és süttel,
Kemény tojás, torma, sajt puha kenyérrrel,
Erre vagy hét csésze kávé jó melegen,
Mellé jó döbrögi füstje kellemesen.
Délben barna leves két vagy három tányér,
Aztán gyenge bárány-tokány, mennyi befér,
Finom sütemények, béles ez a kezdete
Az ebédnek, aztán jó még a veleje, [...]

néha unalomból azt is megkóstoljuk,
Vagy jó kedvünkben a falhoz mázsoljuk.

A szakács [...] életében soh'sem látott ily hustornyot.⁶⁹

Döbröginek a hasa mellett pipája is ikonszerűvé vált: nincs Döbrögi uraság hosszú szárú pipa nélkül. A pipázás már szintén Baloghnál is megjelent, s színlapon is pipával szerepel Döbrögi. Tatár ponyvája pedig Lúdas Matyi szájába is pipát képzelt:

Egész nap hevert és legfőlebb pipázott, [...]

Sára asszony csipős, s gunyoló szavára:
Kényelmesen gyujt rá a makra pipára.⁷⁰

Ez később Szoboszlai Mata János fametszetén is visszaköszön, aki pipázó Matyit rajzol egy 1939-es kiadás címlapjára. Illusztrációjának másik érdekessége, hogy ő egy kicsit idősebb Matyi-ábrázolással játszik elődeihez képest.⁷¹ A *Magyar Mesemondó* sorozatban jelent meg Csengeri János Lúdas Matyi átírása,

69 TATÁR, *Lúdas Matyi...*, i. m., 18–19 (3. rész).

70 *Uo.*, 10–11.

71 FAZEKAS Mihály, *Lúdas Matyi*, bev. KARÁCSONY Sándor, [SZOBOSZLAI MATA János címlapjával és 10 eredeti fametszetével], Debrecen, Exodus, 1939. Mata Jánosról lásd Szíj Rezső, *Mata János (1907–1944)*, Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1986 [1987], 405–481.

4. kép

CSENGERI JÁNOS, *Ludas Matyi históriája*, melyet régebben deákos versekben szerzett Fazekas Mihály, most pedig a magyar nép nagyobb gyönyörűségének okáért magyaros rigmusba szedett Csengeri János, Bp., Méhner, [1890], (Magyar Mesemondó, 47), címlap. (OSZK PNY 6.533)

melyben szintén egy pocakos, pipázó uraság szerepel (4. kép),⁷² hasonló ábrázolás látható Divéky József 1917-es fametszetein, amelyek között egy félmeztelen Döbrögi is található (2. veres), melyben láthatóvá válik a hasa teljes valójában.⁷³

Összegzés

Tatár Péter *Ludas Matyi élete és kalandja: Tündéres széphistória 12 versben és 12 képpel* (1864) című ponyvairodalmi alkotásának hatástörténeti vizsgálata az alábbi eredményekkel szolgálhat: kirajzolódott egy átírt Döbrögi–Matyi viszony, amely a két szereplő külső megjelenítésének vizuális formálásával tovább erősítette és ki-domborította Matyi központi figuráját, annak ellenére, hogy szöveg szinten az átíratok inkább az eredeti Fazekas-szöveghez kapcsolódnak Döbrögi-ábrázolásukkal: Döbrög földesura válik hőssé jellemfejlődésével, míg Matyi Döbrögi változását segítő karakterre „alacsonyul”. A vizuális ábrázolások mégis rögzítették a figurák ikonikus, noha Fazekas művével nem összhangban álló képeit a köztudatban. Ilyen hatással bírnak a műre XX. századi film- és rajzfilmadaptációk is.

72 CSENGERI JÁNOS, *Ludas Matyi históriája*, melyet régebben deákos versekben szerzett Fazekas Mihály, most pedig a magyar nép nagyobb gyönyörűségének okáért magyaros rigmusba szedett Csengeri János, Bp., Méhner, [1890] (Magyar Mesemondó, 47).

73 FAZEKAS MIHÁLY, *Ludas Matyi: eredeti magyar rege négy levonásban*, [DIVÉKY JÓZSEF fametszetei], Bp., Tevan, 1917. Online is elérhető a MEK Digitális Képtárárában DKA-042331-es jelzet alatt.